

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 378.7:364.07

*Земба Б. А.,
кандидат педагогічних наук (pHD),
Жешувський університет
(Польща)*

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ ІЗ МАРГІНАЛЬНИХ СІМЕЙ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У статті розглянуто різні наукові підходи до проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми із маргінальних сімей. Визначено основні положення організації адекватного соціально-виховного середовища, здатного забезпечити соціальну інтеграцію маргінальних сімей. Досліджено відкриті системи формальної, неформальної та інформальної соціально-педагогічної роботи з маргінальними сім'ями, які організують умови реалізації людських можливостей. З'ясовано роль маргінальної сім'ї як первинної моделі виховного простору дітей. Виявлено необхідність педагогічної освіти батьків шляхом передачі педагогічних знань і досвіду гуманістичних відносин.

Ключові слова: *соціально-педагогічна робота, маргінальність, соціалізація, виховання, соціально-виховне середовище, педагогічна освіта.*

В статье рассмотрены различные научные подходы к проблеме социально-педагогической работы с детьми из маргинальных семей. Определены основные положения организации адекватной социально-воспитательной среды, способной обеспечить социальную интеграцию

маргинальных семей. Исследованы открытые системы формальной, неформальной и информальной социально-педагогической работы с маргинальными семьями, которые организуют условия реализации человеческих возможностей. Выяснена роль маргинальной семьи как первичной модели воспитательного пространства детей. Выявлена необходимость педагогического просвещения родителей путем передачи педагогических знаний и опыта гуманистических отношений.

Ключевые слова: *социально-педагогическая работа, маргинальность, социализация, воспитание, социально-воспитательная среда, педагогическое просвещение.*

The article considers various scientific approaches to the problem of social-pedagogical work with children from marginalized families. Defines the main provisions of the adequate socio-educational environment, able to ensure the social inclusion of marginalised families. Researched open systems of formal, non-formal and informal socio-pedagogical work with marginalized families that organize the conditions of realization of human capabilities. Clarified marginal role of the family as the primary model of educational space of children. Identified the need for pedagogical education of parents through the transfer of pedagogical knowledge and experience of humanistic relations.

Keywords: *socio-pedagogical work, marginalization, socialization, upbringing, social and educational environment, pedagogical education.*

Глобалізаційні та євроінтеграційні процеси в сучасному світі вимагають вивчення наукових підходів до адекватного обґрунтування соціальної роботи з маргінальними сім'ями. Активізувалися філософське, психологічне, педагогічне, соціологічне, економічне, релігійне, мистецтвознавче, політичне мотивування маргіналізації, що свідчить про рухливість соціальних статусів і характеризує сучасну соціальну систему як динамічну та якісно нову. Сьогодні особливо підвищено увагу до соціально-педагогічної науки і практики, в центрі уваги яких – питання соціального виховання, педагогічного просвітництва, соціально-педагогічної підтримки дітей і молоді.

Мета статті – аналіз наукових підходів до проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми із маргінальних сімей.

У **філософській науці** соціально-педагогічна робота з маргінальними сім'ями розглядається з позицій моралі (Ю. Василькова, М. Хайдеггер, А. Маслоу, І. Кант, С. Гессен, М. Мамардашвілі, В. Слободчиков, С. Попов, Р. Симонов, С. Франк, Р. Бурбуліс, С. Келле).

З точки зору філософської науки людське існування неможливе без постійного процесу розвитку. У цьому сенсі освітні установи є новим типом інституційних форм, пов'язаних з віковими переходами в межах соціально-освітнього процесу. В такому соціально-виховному середовищі соціально-педагогічна робота з дітьми із маргінальних сімей, орієнтована на допомогу дитині в організації себе, свого психологічного стану, на встановлення нормальних стосунків у сім'ї, школі, суспільстві.

У загальній системі філософської думки щодо проблеми соціально-педагогічної роботи з маргінальними сім'ями можна виділити уявлення про призначення людини, що дозволяють визначити загальні вимоги до соціально-педагогічної діяльності з точки зору можливості розвитку та збереження їх людських цінностей. У даному контексті соціально-педагогічна робота з маргінальними сім'ями розглядається у зв'язку з динамікою соціокультурної ситуації сучасного суспільства. М. Хайдеггер [19, с. 225–235] стверджує, що шлях до справжньої автентичної людини лежить через пробудження у неї можливостей, осягнення структур і елементів людського існування. Це розуміння розширив і американський психолог А. Маслоу [10], для якого особистість виступає “єдністю реального і потенційного”.

У цьому підході соціально-педагогічна робота з дітьми маргінальних батьків розглядається, насамперед, як здатність функціонування соціокультурних інститутів з урахуванням можливості участі в цих інститутах. Саме в даному підході відображається набір вимог до сучасної соціально-педагогічної роботи з маргінальною сім'єю, у тому числі до її технологій та інститутів. Змістовно-організаційна структура соціально-педагогічної діяльності тут розглядається як форма функціонування певних антропологічних ефектів і як форма відтворення соціокультурних інститутів.

У філософському контексті соціально-педагогічна робота з маргінальними особами є процесом, розгорнутим у часі через етапи емоційно-образного реагування, активно-продуктивної соціалізації, духовного самовдосконалення та духовного самовизначення [12]; створення умов для реалізації потреб і можливостей людини, де людина сама визначає свої цілі і вибудовує свої дії [4, с. 146–161; 7]; як практична діяльність, яка організує самовизначення суб'єкта освітньої діяльності та реалізує проектне значення на “Чотирьох рівнях виховання: психофізичний організм, суспільний індивід, особистість, яка включена в культурну традицію, член царства духу” [5, с. 42–59]; відшукання істини, спрямованої на самовизначення, через успішне

виконання практичної діяльності [6, с. 39]; особливі умови, що формують рефлексивне усвідомлення власної свідомість, як необхідної умови для того, щоб життя “отримало повноту”, представляло собою акт волі та виконання символічного змісту “тут і тепер” [9, с. 345–376].

Така соціально-педагогічна робота вже не може бути вибудована як замкнений процес; необхідна логіка відкритого суспільства – соціокультурна цілісність, де особистість може розбудовувати власні якості [11].

Відкриті системи формальної, неформальної та інформальної соціально-педагогічної роботи з маргінальними сім'ями організують умови реалізації людських можливостей; ця практика відповідає за встановлення та оформлення людиною себе у сфері духу; духовність – це переважання вищих духовних моральних інтересів над матеріальними, наявність високих громадянських, етичних, естетичних ідеалів [14, с. 289].

Соціально благополучна особистість з позиції духовності характеризується ціннісним змістом власної діяльності (Л. Буєва [2]); “становлення людського в людині” (В. Слободчиков [17]); ядро духовності – комунікативно-особистісні функції, виривають людину з обмеженого існування всередині власної особистості, яке надає можливість співпереживати та співчувати іншому, незалежно від якостей особистості, простору, часу (С. Попов [13]); духовність – це здатність людини свідомо керувати собою і своєю поведінкою, свідомо регулювати свою діяльність. Вона – прояв етичного початку, стрижень особистості. Саме через духовність здійснюється гуманізація, орієнтація на загальнолюдські цінності” (А. Серов [15, с. 12]); духовність реалізується в прагненні людини пошуку сенсу життя (С. Франк [18, с. 30]); духовність – це “здатність віднаходити в предметах соціальні якості, відкривати людське призначення речей і встановлювати їх зв'язок з діями людей, які задовольняють певні потреби та інтереси” (Р. Бурбуліс [3, с. 28]); духовність як спосіб життєдіяльності людини, як “фактор соціалізації особистості”, як вища “здатність розуміння у взаємодії між людьми і природою як духовно-практична форма діяльності (П. Сімонов [16]).

Отже, особистість із позиції духовності характеризують не знання, а їх сенс і мета.

Сучасна філософська наука (С. Келле, С. Шадриков, Л. Логінов) визначає поняття “духовність” як категорію людського буття, що виражає його здатність до творення культури. Пояснення природи людського буття через категорії “дух” і “духовність” означає, що людина

може не тільки пізнавати та відображати навколишній світ, а й творити його. Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини.

Соціально-педагогічну роботу з маргінальними сім'ями, на наше переконання, необхідно розглядати з позицій діяльної духовності, синонімом якої, за нашим припущенням, є просвітлення особистості, а ознаками духовного просвітлення ми вважаємо соціальне здоров'я, соціально-педагогічну обдарованість, соціальну творчість соціальних працівників і соціальних педагогів, що виявляється в їх соціально-педагогічній майстерності.

В аналізі теоретичних основ досліджуваної проблеми важливо виділити її **соціологічний аспект**. Теоретичне осмислення даної проблеми показує, що соціальні норми виступають регулятором, що зберігає стійке оптимальне соціальне функціонування, позитивний характер соціальної взаємодії (Б. Анан'єв – модель системного людинознавства; Х. Андерсон, П. Бергер, Т. Лукман – соціальне конструювання реальності; Е. Дюркгейм – ідея про залежність людської психіки від культури; О. Зотова, А. Івін – логіка норм; Ю. Клейберг – соціальні норми; Р. Мертон – ціннісно-нормативні регулятиви; Т. Парсонс – особистість індивіда та культурна система; Е. Пеньків – соціальні норми – регулятори поведінки особистості; С. Плахов – девіантологія соціальних норм; Н. Решер – система цінностей; Н. Яхнел – соціальна практика та ін.).

Незважаючи на важливу мету, поставлену перед різними соціальними, соціально-педагогічними установами, навчальними закладами, не може ігноруватися пріоритетна роль сім'ї, а особливо сім'ї маргінальної, в освіті й вихованні дітей і молоді.

Такі явища, як бідність, лихо (горе), безробіття, занепад, деградація, патологія сьогодні в результаті трансформації суспільних норм набувають інших ознак і називаються маргіналізацією, або соціальним усуненням (виключенням). С. Кавуля окреслив їх як синдром ЗБ – біда, безробіття, безпритульність [1]. Саме тут соціальна педагогіка зобов'язана надати допомогу, створити можливість та умови для виходу з таких кризових ситуацій. Очевидно, що в першу чергу необхідно взяти під контроль дітей, щоб не виявити синдром ЗБ в наступному поколінні. Потрібно сприяти тому, щоб підростаюче покоління опинилося в такому соціально-виховному середовищі, яке б попереджало виключення і громадську маргіналізацію.

Здійснений огляд наукової літератури з проблеми дослідження дозволяє стверджувати, що, з точки зору педагогічної антропології,

психології, соціально-педагогічне здоров'я розуміється, як гармонійна єдність біологічних, психічних і соціальних якостей людини, які дозволяють їй адаптуватися до умов мікро- і макросередовища, а також вести продуктивне, в соціальному й економічному планах, життя; самореалізація особистості в освітньому процесі, в якому відбувається самореалізація дитини за розробленим і прийнятим у соціумі особистісним образом.

Розглянемо **педагогічний аспект** досліджуваної проблеми. Актуальними в контексті проблеми дослідження є праці українських авторів, у яких представлені соціально-педагогічні основи навчально-виховного процесу як чинника соціального становлення особистості (А. Макаренко, В. Сухомлинський, С. Шацький, а також С. Бочарова, А. Золотарьова та ін); розглядаються процеси соціалізації та інкультурації особистості, особливості соціально-педагогічної підтримки дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах (С. Алексеев, С. Бедерханов, О. Газман, А. Капська, О. Кодатенко, Н. Михайлова, А. Мудрик, С. Харченко та ін.), соціально-педагогічний потенціал освітніх інститутів, зокрема позашкільних навчальних закладів (Н. Дворцова, Б. Дейч, А. Бруднова, А. Фоміна та ін.).

Педагоги покликані розглядати маргінальну сім'ю як первинну модель виховного простору дітей, провідний інститут соціалізації та бути готовими до створення спільно з батьками сприятливих умов для розвитку дітей; взаємодія навчальних закладів із сім'єю передбачає включення у виховний процес батьків, членів сім'ї, які мають бажання, рівень освіти, соціальне і матеріальне становище, усвідомлення своєї відповідальності за виховання, сформовані відповідні компетентності і для яких виконання виховних функцій служить стимулом для саморозвитку; представників старших поколінь, а також осіб, які з різних причин заміщають біологічних батьків і допомагають їм у реалізації виховної функції.

У процесі організації педагогічної просвіти маргінальних батьків ми звертаємо увагу на словосполучення "самостійний відбір", так як просвітництво зазвичай будується на принципі добровільності. Завдання організаторів освіти (волонтерів-просвітителів) – запропонувати актуальну інформацію, а право представників маргінальних сімей – розпорядитися нею на власний розсуд.

Тому в педагогічній освіті маргінальних сімей важливо враховувати актуальні потреби батьків і не змушувати їх втрачати час на прослуховування нудних лекцій чи давно відомих фактів. Саме для цього і

необхідна попередня діагностика їх компетентності в тій чи іншій сфері. Під педагогічною освітою маргінальних батьків розуміється процес інформування їх про особливості розвитку особистості дитини та способи взаємодії з нею, побудований у контексті життєдіяльності суб'єктів взаємодії у відповідності з цінностями культури, що збудовані на гуманістичній основі.

Педагогічна просвіта завжди спрямована на вільний розвиток особистості батьків шляхом передачі як педагогічних знань, так і досвіду гуманістичних відносин. Характерною відмінністю педагогічної освіти від будь-якої іншої (медичної, екологічної) є не тільки її зміст, але і методи, якими вона здійснюється. Насамперед це обмін педагогічним досвідом, який у кожного з батьків неповторний.

Безумовно, успіх соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю з маргінальних сімей залежить від характеру взаємодії всіх чинників та інститутів соціалізації. Величезну роль у даному процесі відіграють освітні установи, в яких можливе створення управлінських і соціально-педагогічних умов для загальнокультурного розвитку школяра, для своєчасної соціально-педагогічної профілактики маргіналізації школяра.

Розглянемо **психологічні підходи** до дослідження проблеми організації соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю з маргінальних сімей.

Наразі психологічною дисципліною розроблено уявлення про рівень адаптації дітей і молоді: В. Коробейніков – порушення розвитку і соціальна адаптація; М. Кочеткова – адаптація молодших школярів; В. Кряжева – соціально-психологічні чинники адаптивності особистості; Т. Молодцова – проблеми дезадаптації дітей; Б. Алмазів – психологічна середовищна дезадаптація неповнолітніх; А. Мудрик – соціальне виховання, соціально-педагогічна віктимологія; А. Налчаджян – соціальна адаптація і соціалізація дитини.

В основі соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю з маргінальних сімей знаходяться процеси соціально-психологічної адаптації, соціалізації та інкультурації, соціального виховання, соціального розвитку. Враховуючи, що соціалізація розглядається як трансляція культури від покоління до покоління, як загальний механізм соціального успадкування, охоплює і стихійні впливи середовища, і організаційні (виховання, освіта), ми характеризували сукупність дії факторів, інститутів і агентів соціалізації (держави, освітніх закладів, сім'ї). Науковий аналіз показав, що соціально-психологічна

адаптація до умов соціального середовища, безумовно, пов'язана з процесами соціалізації та інкультурації: дитина може бути чудово соціалізованою, але погано адаптованою і навпаки; чим старшою стає людина, тим більш значущу роль відіграють процеси інкультурації (А. Андреева – соціалізація дітей різного віку; Т. Березовська – соціалізація особистості дитини в освітньому середовищі школи; С. Василенко – соціалізація та індивідуалізація; Т. Галко – соціалізація в сім'ї; Н. Голованова – соціалізація молодших школярів; Р. Гранкіна – соціалізація старших школярів; Т. Горлова – соціалізація як база-ва культура особистості; Ц. Дугарова – соціалізація та інкультурація; Р. Зобов – соціальне здоров'я і соціалізація людини; Ю. Кобазева – динаміка соціалізації; А. Ковальова – норма і відхилення в процесі соціалізації; С. Неверова – моральна соціалізація; А. Свиридова – нормативна і реальна соціалізація підлітків у освітньому процесі; С. Сметаніна – соціалізація на основі взаємодії; Л. Яковлев – простір соціалізації та ін.).

Самоактуалізація дітей і молоді ускладнюється маргінальним способом життя батьків. Часто внаслідок виховання такими батьками, не знаючи конструктивної моделі поведінки і не відчуваючи на собі позитивних способів взаємодії з близьким оточенням, діти переймають негативну модель поведінки, чим ускладнюється процес їх конструктивного самопізнання та культурної самореалізації.

Л. Коган пише: “Самопізнання можливе лише в процесі обміну діяльністю та здібностями між людьми. По суті це особливе і надзвичайно важливе для розвитку особистості громадське ставлення. Саме в процесі обміну соціальними силами людина, пізнаючи характерні риси (здібності, потреби, знання, навички тощо) інших людей, отримує уявлення про свої власні достоїнства і недоліки” [8, с. 132–133]. Це означає, що процес самопізнання як практичний обмін людськими ресурсами визначає ресурси окремої особистості тільки в порівнянні з ресурсами іншої особистості. В такому процесі людина ніби вдивляється в когось з метою побачити себе.

Логічним наслідком самопізнання є самооцінка – певне відношення особистості до самої себе [4, с. 146]. Очевидно, що самопізнання і самооцінка є необхідними умовами самореалізації представників маргінальних сімей, що забезпечує збереження власної ідентичності, власної індивідуальності окремих її членів. Без них не можлива самореалізація будь-якої людини, особливо маргінальних людей, які знаходяться в умовах, що загрожують нормальному функціонуванню їх ідентичності. І самопізнання, і самооцінка є вирішальними умовами

рефлексуючого “Я” людини, без якого не може існувати будь-який індивід, у тому числі і маргінальний. Саме в контексті останнього проблема “Я” набуває особливої уваги, оскільки маргінальність і є реальною загрозою його індивідуального “Я”.

Висновки. Статус маргінальності – це статус соціального, духовного і фізичного стресу. Положення, коли маргінальна особистість здатна самоконструювати власну “само модель”, є гарантією того, що маргінальний статус людини може змінити за власним бажанням.

Виходячи з аналізу різних наукових підходів до проблеми соціально-педагогічної роботи з дітьми із маргінальних сімей, актуальним визнано виховання дітей і молоді в дусі високої емпатійності та соціорефлексії, посилення духовної складової в їхній свідомості, що неможливо без соціальної взаємодії педагогічних, соціальних установ і сім’ї як пріоритетного компонента цілісного соціально-педагогічного середовища.

Література:

1. *Kawyla S.* Meandry pomocniczości społecznej w układach lokalnym i globalnym / S. Kawyla. – Edukacja, nr.3, 2000.
2. *Буева Л. П.* Человек: деятельность и общение / Л. П. Буева. – М. : Мысль, 1978. – 216 с.
3. *Бурбулис Г. Э.* Духовность и рациональность / Г. Э. Бурбулис, В. Е. Кемеров. – М., 1986. – С. 28.
4. *Выготский Л. С.* Педология подростка / Л. С. Выготский // Собр. соч. в 6-ти т. / под ред. Д. Б. Эльконина. – М. : Педагогика, 1984. Т. 4: Детская психология. – 1984. – С. 146–161.
5. *Гессен С. И.* Судьба коммунистического идеала образования / С. И. Гессен // Новый Град. – 1933. – № 6. – С. 42–59.
6. *Зінченко В. П.* Система професійної орієнтації молоді в умовах ринку / В. П. Зінченко, М. С. Ящур // Людина і праця. – 1995. – № 1. – С. 39.
7. *Кант И.* Критика чистого разума / И. Кант. – М., 1994. – 574 с.
8. *Коган Л. Н.* Цель и смысл жизни человека / Лев Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
9. *Мамардашвили М. К.* Три беседы о метатеории сознания / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1971. – С. 345–376. Т. V. – С. 345–376.
10. *Маслоу А.* Самоактуализация личности / А. Маслоу. – М. : Рефл.-бук ; К. : Веклер, 1997. – 300 с.

11. На пути к открытому обществу: Идеи Карла Поппера и современная Россия : сб. статей / Рос. филос. о-во. – М. : Весь мир, 1998. – 255 с.
12. Некрасов в школе : сборник статей / под ред. Головенченко Ф. М., Голубкова В. В., Еголина А. М. – М. : Издат. Акад. пед. наук РСФСР, 1960. – 376 с.
13. Отклоняющееся поведение молодежи : словарь-справочник. – 3-е изд., испр. и доп. / под общ. ред. В. А. Попова. – Владимир : ВГПУ, 2007. – 251 с.
14. *Подберезкин А. И.* Национальный человеческий капитал: в 5 т. / А. И. Подберезкин ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – М. : МГИМО–Университет, 2012.
Т. 1 : Роль идеологии в модернизации России. – 2012. – С. 289.
15. *Серов А. П.* Ценностные ориентации человека как субъекта производственной деятельности : автореф. дис. ... канд. филос. наук. спец. : / А. П. Серов. – СПб. : РГПУ, 1994. – 24с.
16. *Симонов П. В.* Происхождение духовности / П. В. Симонов, П. М. Ершов, Ю. П. Вяземский. – М. : Наука, 1989. – 350 с.
17. *Слободчиков В. И.* Становление человеческого в человеке – императиво отечественного образования // Психологическая наука и образование (электронный журнал). – 2011. – № 3.
18. *Франк С. Л.* Духовные основы общества: Введение в социальную философию // Франк С. Л. Духовные основы жизни общества. – М. : Республика, 1992. – С. 30.
19. *Хайдеггер М. К.* вопросу о назначении дела мышления / М. Хайдеггер // Философия сознания в XX веке: проблемы и решения : межвуз. сб. науч. тр. – Иваново : ИвГУ, 1994. – С. 225–235.